

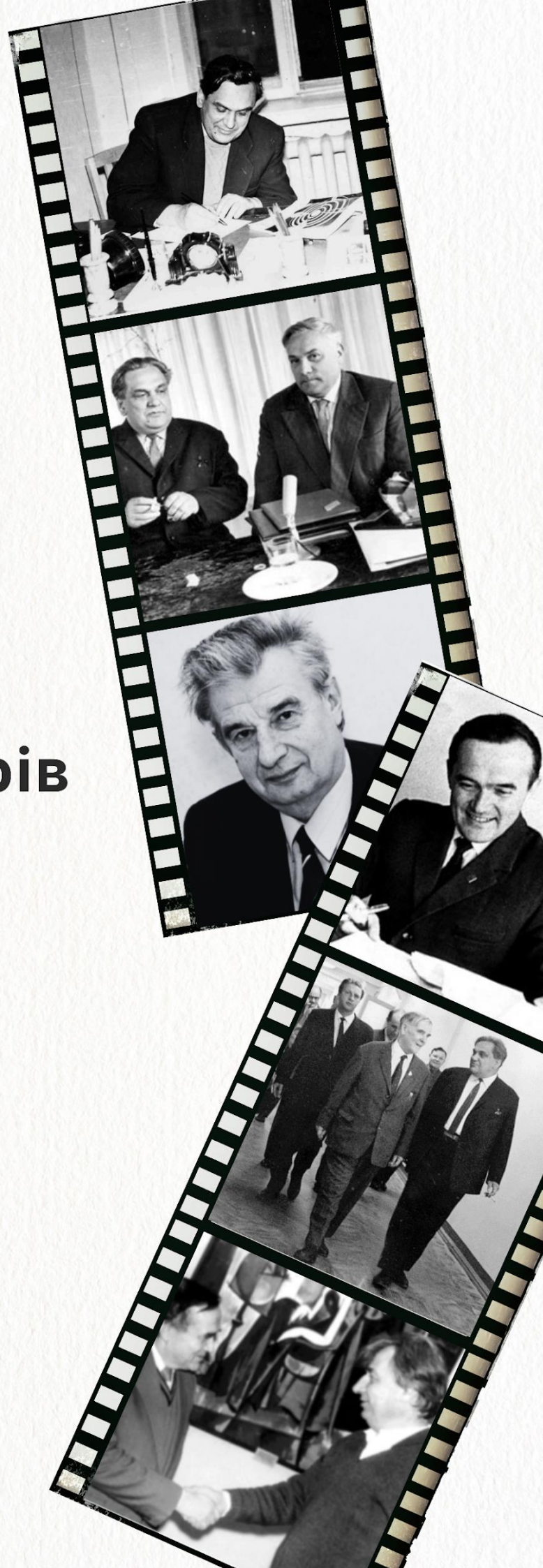
До 65-річчя

Фізико-технічного інституту низьких температур ім. Б.І. Веркіна
Національної академії наук України
(1960-2025)

В.Г. Гаврилко

Деякі епізоди з життя директорів БІ та ВВ

(Свідectво очевидця)

Фізико-технічний інститут низьких температур
ім. Б. І. Веркіна
Національної академії наук України

В. Г. Гаврилко

**Деякі епізоди з життя
директорів БІ та ВВ
(свідощтво очевидця)**

*До 65-річчя
Фізико-технічного інституту низьких температур
ім. Б. І. Веркіна,
Національна академія наук України
(1960-2025)*

**Харків
ФТІНТ ім. Б. І. Веркіна НАН України
2025**

УДК 538.9

Га 12

Гаврилко В. Г. Деякі епізоди з життя директорів БІ та ВВ (Свідoctво очевидця). Науково-популярне видання. – Харків: ФТІНТ ім. Б. І. Веркіна НАН України, 2025. – 36 с.

Ця книга продовжує серію неформальних спогадів вчених-фізиків, які працювали у Фізико-технічному інституті низьких температур (ФТІНТ, Харків), і присвячена 65-й річниці від заснування Інституту. Віктор Григорович Гаврилко працював у ФТІНТ більше 60 років і досить близько знав засновника ФТІНТ та його першого директора академіка Б. І. Веркіна та академіка В. В. Єременка.

Читачу пропонується книга, яка ґрунтується на матеріалі суттєво переробленої та доповненої принциповими додатками статті В. Г. Гаврилка «Про Віктора Валентиновича Єременка і не тільки про нього», яка була надрукована у збірнику спогадів «Академік В. В. Єременко у спогадах», вид. Майдан, Харків, 2021.

Рецензент:

О.В. Долбин, член-кореспондент НАН України, доктор фіз.-мат. наук, професор, ФТІНТ ім. Б.І. Веркіна НАН України

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Фізико-технічного інституту низьких температур ім. Б.І. Веркіна
Національної академії наук України
(протокол № 9 від 10.09.2025 р.)*

Видавництво ФТІНТ ім. Б.І. Веркіна НАН України

© В. Г. Гаврилко, 2025

© Р.М. Баснукаєва, художнє оформлення, 2025

© ФТІНТ ім. Б.І. Веркіна НАН України, 2025

*До живих варто ставитись доброзичливо,
про померлих варто казати тільки правду*
Вольтер

Фізико-технічний інститут низьких температур (нині імені Б.І. Веркіна) Академії наук України найдовше очолювали двоє вчених зі світовим ім'ям: Борис Ієремійович Веркін (засновник та незмінний директор Інституту протягом 27 років) та Віктор Валентинович Єременко (працював директором ФТІНТу протягом 15 років).

У 1961-му В.В. Єременко за пропозицією Б.І. Веркіна (далі БІ) перейшов за переведенням на роботу у ФТІНТ з Інституту фізики Академії наук України, де він підготував і у 1959 році захистив кандидатську дисертацію. [БІ—«звичайне для наукових інститутів скорочення для позначення шефа або іншого керівника достатньо високого рангу. Наприклад, Веркін був тільки БІ, Єременко для його співробітників -- ВВ. За цією аббревіатурою вже був досить високий соціальний статус, і вона стала приватною в наукових колах вже після створення ФТІНТа» (Стаття Ю.О. Фреймана в збірнику «Спогади про академіка В.Г. Манжелія», 2021). З В.В. Єременком я познайомився в 1961-му році. Тоді я був студентом 5-го курсу фізико-математичного факультету ХДУ (тоді ще імені О.М. Горького), виконував дипломну роботу у Харківському фізико-технічному інституті (ХФТІ) у лабораторії ВМ-2 В.Ф. Зеленського та отримав пропозицію залишитися там працювати у групі С.І. Файфера. Перспектива роботи в лабораторії ВМ-2 мене не приваблювала через вкрай поганий стан техніки безпеки в лабораторії: вдихнувши там пару берилію, я потрапив до стаціонару студентської лікарні із запаленням легенів.

На той час ще не було збудовано робочих корпусів ФТІНТу, Інститут орендував 3-й поверх будівлі, в якій тепер знаходиться Національний університет мистецтв ім. І.П. Котляревського (нині пл. Конституції). Б.І. Веркін запропонував В.В. Єременку, В.Г. Манжелію та Ю.П. Благому організувати свої лабораторії. Моєму товаришеві Л.К. Крючкову, що на той час вже працював у ФТІНТі, запропонували роботу у своїх лабораторіях і Ю.П. Благою та В.Г. Манжелій. Він погодився працювати у Ю.П. Благого, а мені порадив поступити на роботу до лабораторії В.Г. Манжелія.

В.Г. Манжелій влаштував мені, так би мовити, «кастинг» із двох співбесід. Перша наша розмова була в нього вдома; у цій розмові брала участь Людмила Семенівна, його дружина. Місцем другої зустрічі він призначив ХДУ, причому відразу ж повідомив час та місце зустрічі. Мене здивувало, що місцем зустрічі було обрано сходовий майданчик на фізико-математичному факультеті, а не якусь аудиторію, вестибюль, лабораторію. Згодом я зрозумів, чому треба було розмовляти в закутку - він, напевно, уникав зустрічі з кимось із керівництва ХДУ, оскільки деякий час тому адміністрація ХДУ категорично заперечувала перехід В.Г. Манжелія та Ю.П. Благого з ХДУ у ФТІНТ (відділ кадрів ХДУ тривалий час не видавав їм відповідних документів. Відмовляючи їх від звільнення з ХДУ, проректор Махінко жорстко висловлювався за них та лаяв їх, а також Б.І. Веркіна).

На зустрічі в напівтемряві сходів у ХДУ з В.Г. Манжелієм був інший чоловік - відносно високий, худий, з довгою шиєю; він подав мені руку і відрекомендувався: «Вітя». Після паузи додав: «Ерєменко». Ця частина співбесіди була короткою, В.В. Єременко (далі ВВ) скоро змінив тему розмови, і я зрозумів, що «кастинг» завершено. Може виникнути питання, чому для прийняття мене до своєї лабораторії В.Г. Манжелію знадобилося дізнатися думку і дружини, і ВВ. Відповідь містилася у виступі В.Г. Манжелія на лабораторній посиденьці з нагоди одного з моїх ювілеїв: я, як він сказав, був єдиним його науковим співробітником, за якого його ніколи ніхто не просив.

Згодом я побачив, що В.Г. Манжелій часто радиться зі своїм колишнім однокурсником ВВ.

Однокурсники В.В. Єременко, К.В. Маслов та В.Г. Манжелій більшу частину існування ФТІНТу знаходились при владі: працювали заступниками директора, а ВВ 15 років був директором Інституту. У нашому інституті працювали й інші їх однокурсники: Л.С. Дікіна, Л.А. Єременко (дів. Теверовська), І.С. Житомирський, С.К. Комаревський, О.І. Ландау, І.В. Матяш, В.Г. Пещанський та Ф.С. Рофе-Бекетов.

У перші роки роботи ФТІНТа Бі часто збирав керівників лабораторій на наради. На одній із таких нарад у 1962 році замість В.Г. Манжелія, що знаходився у від'їзді, був присутнім А.М. Толкачов. Він нам розповів наступне. У ході наради директор критично висловився за кілька лабораторій, у тому числі лабораторії ВВ. Віктор Валентинович одразу аргументовано заперечив. Б.І. Веркіну це не сподобалося. Виникла суперечка, внаслідок чого ВВ швидко вийшов з кабінету, грюкнувши дверима. Завершальною фразою доповіді А.М. Толкачова В.Г. Манжелію про цю нараду були слова захоплення: «Как может Ерєменко так смело

разговаривать с Веркиным!», на що В.Г. Манжелій відповів: «Если бы Ваш папа был академиком в Киеве, а Ваш отчим – известным профессором в Харькове, Вы были бы тоже таким же смелым» (натякаючи на академіка АНУ Валентина Никифоровича Єременка та професора Євгена Станіславовича Боровика).

Відділ ВВ після переїзду з тимчасового приміщення на пл. Конституції у тимчасові приміщення вже у ФТІНТі (до закінчення будівництва Лабораторного корпусу) тулився, частково, в 17 кімнаті Криогенного корпусу, де з 1963 р. на експериментальних установках працювали А.І. Звягін, Ю.А. Попков, А.І. Беляєва, Ю.М. Цзян, Ю.Г. Литвиненко, К.Л. Дудко, Л.Б. Кузьмичова, Е.М. Огнева, П.М. Чубов, В.В. Дерев'янченко та ін. Спеціальним наказом директора БІ ВВ було призначено старшим у 17-й кімнаті.

В тому приміщенні ВВ (разом з Е.М. Огневою та Ю.Г. Литвиненком) безпосередньо брав участь в спектральних дослідженнях фазового переходу в твердому кисні. Отримані результати тих експериментів виявилися такими несподіваними і спричинили настільки бурхливу дискусію, що навіть, дотепер вони, хоч минуло вже багато років, згадуються і на них можна зустріти посилання і обговорення у відповідних наукових журналах.

У 17-й кімнаті також стояла наша з А.М. Толкачовим дилатометрична установка, на якій ми з А.М. Толкачовим та О.І. Войтовичем позмінно проводили цілодобові експерименти. Найбільш значні результати на тому кварцовому дилатометрі ми отримали з досліджень теплового розширення затверділих метану (CH_4) та дейтерометану (CD_4). До нас ще ніхто не досліджував теплове розширення цих кристалів. Але з досліджень ще 30-х років теплоємності метану О.М. Трапезніковою (УФТІ, Харків) і К. Клузіусом (К. Clusius, Німеччина) нам було відомо про існування при температурі 20,48 К структурного фазового перетворення в кристалічному метані,

Перед нами постала задача поміряти коефіцієнти теплового розширення твердих CH_4 і CD_4 і дослідити, чи проявляються в тепловому розширенні структурні фазові перетворення в цих кристалах. У той час ми ще не були впевнені, що наш власноруч зроблений ємнісний дилатометр з вимірною коміркою, зробленою з кварцового скла, має достатню чутливість і точність, щоб міряти коефіцієнти теплового розширення метанів та виявляти в цих кристалах фазові перетворення. Використання кварцового скла було обумовлено тим, що його коефіцієнт теплового розширення є дуже малим, порядку 10^{-8} 1/К, а у затверділих газів він є значно більшим (10^{-4} 1/К), тому теплове розширення самої комірки не давало помітного

внеску в похибку вимірювань. Оскільки перетворення в кристалі метану відбувається при температурі лише на 0,2 К вище, ніж температура кипіння водню (20,28 К), то заплановані досліди ми деякий час не мали змоги виконати, охолоджуючи кристал метану тільки рідким воднем. Ця технічна перепона врешті рещт була подолана: ввели в дію скраплювач гелію і ми отримали можливість виконати ці досліди.

Фізико-технічний інститут низьких температур взимку. Загальний вигляд. 80-ті роки. Видно корпуси: лабораторний (праворуч), адміністративний (найближчий), поза ним корпус Спеціального конструкторсько-технологічного бюро, теоретичний (видно тільки дах) та найдавший 4-х поверховий будинок експериментально–виробничих майстерень. Фотографія публікується вперше.

Хімічно чистий метан для дослідів нам постачала хімічна лабораторія нашого інституту. Його ми спочатку скраплювали в охолоджену рідким азотом вимірну комірку. А потім з цієї рідини, маніпулюючи температурою, вирощували твердий зразок безпосередньо у вимірній комірці.

Метановий зразок вдавалося вирощувати прозорим без видимих дефектів.

Температура фазового переходу в кристалі метану за нашим дослідженням збіглася з даними, отриманими при дослідженні теплоємності.

Із загальних міркувань виходило, що властивості CD_4 мають не дуже відрізнятись від властивостей CH_4 . Це надавало нам впевненості в успіху наступних досліджень CD_4 . Зразок кристала дейтерометану нам теж, як і CH_4 , вдалося виростити прозорим і бездефектним. Теплове розширення твердого дейтерометану ми досліджували, починаючи з 6К, дуже ретельно, пильно стежили за показанням частотоміру, що відповідали зміні розміру зразка при зміні його температури (наш вимірний саморобний електронний прилад працював за так званим «способом биття»). Нагріваючи зразок маленькими кроками, ми повільно просувались по температурі. Зростання показань частотоміру довгий час були монотонними. Нарешті, коли ми зробили черговий температурний крок (при 19К), ця зміна частоти суттєво зросла. Тоді ми наступний крок зробили якомога малим. Але зміна довжини зразка не тільки не зменшилася, а, навпаки, суттєво зросла, а потім ще сильніше збільшилась. Я відчув сильні позитивні емоції, коли при наближенні до температури структурного фазового переходу величини подовження зразка різко почали зростати.

17 кімната була найпершим місцем у ФТІНТі, де почалися дослідження при температурах нижче температури кипіння рідкого азоту. В перші місяці роботи (поки не налагодили гелієвий скраплювач) ми використовували скрапленій водень. Якось на моїй зміні сталася надзвичайна подія. Під час роботи я раптом почув за спиною щось, схоже на постріл, а потім -- гучне шипіння. Озирнувся: Ю.А. Попков стояв біля своєї самотужки зробленої експериментальної установки, у парах водню та азоту. Стояв якусь мить, а потім низько нахилився і побіг до дверей, усі присутні подалися за ним.

Потім Ю.А. Попков нам розповів, що він має досліджувати поглинання світла кристалом при магнітному фазовому перетворенні. Він зібрав експериментальне устаткування і в той день це устаткування вперше випробував в умовах охолодження рідким воднем. До складу устаткування входив соленоїд, який під час експериментів мав бути охолодженим до мінімальної температури, тому його було занурено в рідкий водень. Ю.А. Попков необережно подав на той соленоїд занадто великий імпульс електричного струму, в результаті чого соленоїд розігрівся, водень миттєво скипів, тиском пари водню видавило вікно кріостата, воно вилетіло і вдарилося об стінку. Це вікно являло собою сталеву трубку, в порожнину якої було вклеєно спеціальне придатне для оптичних досліджень скло, ця трубка проходила через свердловини, зроблені в усіх 4-х стінках металевого кріостату, та герметично припаювалася до кожної стінки.

Можна уявити, яким великим був той тиск, що така міцна конструкція зруйнувалась, стальна трубка відірвалась, пролетіла 2 м і вдарилась в стінку з такою силою, що вибила штукатурку і навіть шматок цеглини. Хтось, вискочивши з кімнати, підбіг до рубильника в коридорі і вимкнув його. Це нас врятувало від вибуху суміші водню з повітрям, бо на дилатометрі для термостатування електронного пристрою було включено, порушуючи елементарні правила техніки безпеки, нагрівач з відкритою спіраллю і клацало механічне реле. На щастя, у ці критичні секунди реле не спрацювало, і ми пережили тільки легкий переляк.

Крім 17-ї кімнати, відділ ВВ отримав також приміщення на 3-му поверсі Експериментально-виробничих майстерень, а саме лабораторну кімнату, з якої двері вели до маленького кабінету ВВ, де, окрім його робочого столу, стояв ще стіл В.І. Пересади.

Далі, за словами Г.С. Нікольського. Якось, коли кілька співробітників ВВ, зокрема Г.С. Нікольський, стояли біля дверей кабінету і щось жваво обговорювали з ВВ, увійшов П.Б. Крупник (він тоді в адміністрації Інституту був ще новим співробітником і не всіх завідувачів лабораторій знав в обличчя, згодом він багато років успішно працював головним інженером СКТБ ФТІНТ). Перебивши розмову, він почав щось казати за техніку безпеки. Оскільки в тимчасовому приміщенні на догми техніки безпеки дивилися крізь пальці, терпець ВВ швидко урвався. Він під загальний сміх обома руками повернув П.Б. Крупника й виштовхнув за двері свого кабінету. Той обернувся і спробував відчинити двері, але вони не піддавалися – хтось їх міцно тримав. – «Кто там держит?» - «Это, наверное, сам Ерёменко держит». Почувши це, П.Б. Крупник, посилюючи комізм ситуації, зменшив тон і сказав у бік зачинених дверей: «Виктор Валентинович! Простите меня! Я же не знал, что это Вы» ВВ відчинив двері: «Заходите». Як потім з'ясувалося, справді, двері тримав ВВ, спираючись ногою на дверні навскоси.

БІ мав різні прийоми роботи з підлеглими, і вдало користувався ними. Наприклад, коли він виносив комусь догану, то через якийсь час оголошував цьому співробітникові подяку. Він знаходив, приваблював своїм ентузіазмом і особистістю, «спокушував» талановитих науковців новими науково - технічними проблемами, умів так переконливо поспілкуватися з підлеглим, що той з його кабінету виходив окрилений, упевнений в успіху своєї майбутньої роботи. БІ вмів знайти підхід до будь-якого співробітника, знав, на яку «улюблену мозоль» кожного треба наступити, щоб змусити його працювати. А був і такий випадок (здається з Бендюком), коли після розмови з БІ знадобилося викликати швидку медичну допомогу.

Керівний склад Фізико-технічного інституту низьких температур АН України, 1965 рік. Це фотографування організовано Б.І. Веркіним з нагоди 5-річчя ФТІНТа. Фотографія публікується вперше.

На той момент вони були ще молоді, а зараз більшості з них вже немає.

Зліва направо (у деякого вказано його вік на той час).

Сидять: Б.Н. Єсельсон (вік – 48 років), А.Н. Люлічев, І.Я. Фуголь (вік – 32 роки), Б.І. Веркін (вік – 46 років), П.А. Безуглий, К.В. Маслов (33 роки), В.Г. Песчанський (34 роки).

Стоять: І.М. Дмитренко (вік – 38 років), В.Г. Долгополов (вік – 40 років), Ю.П. Благой (вік – 33 роки), В.В. Єременко (вік – 33 роки), В.І. Пересада (вік – 40 років), В.Г. Манжелій (вік – 32 роки), Б.М. Александров, Ю.В. Набойкин.

Стиль спілкування (роботи) з підлеглими у ВВ зовсім не був таким, як у Бі (яскраво емоційним, артистичним, розрахованим на глядача). Стиль ВВ був скоріше спокійним та іронічним.

Як приклади наведу такі випадки. Періодично Бі замовляв 30-му відділу (я тоді працював завідувачем цього відділу) добірку інформації переважно за тематикою СКТБ. Я цю добірку йому приносив, і він при мені її переглядав, іноді це займало кілька годин. Якось під час такого перегляду увійшов заступник директора Ігор Федорович Харченко, у руці – аркуш паперу. Підійшов до Бі і, сильно заїкаючись, почав щось казати. Бі, доброзичливо посміхнувшись, перервав його: «Ігорь, все знають, что Вы заикаетесь. Но Вы можете из уважения ко мне сказать нормально?». У

відповідь І.Ф. Харченко подав йому аркуш паперу – заяву на звільнення (раніше у приватній розмові я чув від І.Ф. Харченка, що він має намір піти з ФТІНТу). Обличчя Бі стало серйозним; він простяг йому руку: «Помогите, пожалуйте, мне встать» (йому вже було важко вставати). Підвівшись, він ще раз кинув погляд на заяву, потім порвав її на дрібненькі клаптики, кинув на підлогу і почав топтати. На обличчі І.Ф. Харченка промайнула посмішка. На тому розмова була закінчена. Я був свідком принаймні трьох подібних театральних сцен у кабінеті Бі.

Бі любив розіграші. Любив, щоб розіграли когось. А якщо хтось намагався розіграти його, то він вмів так перекрутити, нібито розіграє він, а не його. Я чув від В.Г. Манжелія розповідь про випадок так би мовити, «масового розіграшу», вчиненого Бі та його замісником А.А. Галкіним. З того, що він розповідав про це не раз, можна зробити висновок, що ця подія справила на нього велике враження. Це трапилось ще на самому початку існування ФТІНТу. Тоді А.А. Галкін (один з засновників ФТІНТу) був замісником директора, (до речі, офіційно засновниками вважаються п'ятеро: Бі, А.А. Галкін, І.М. Дмитренко, Б.Н. Єсельсон і В.І. Старцев). Всі засновники працювали у ФТІНТі до свого останнього дня. Окрім А.А. Галкіна. Він у 1964-му у Донецьку заснував і очолив Фізико – технічний інститут (нині імені А.А. Галкіна). Я (і не тільки я) дуже здивувався коли дізнався, що Бі, попри (м'яко кажучи) непрості взаємостосунки між цими двома амбітними особами, дозволив йому організувати у ФТІНТі так звану «лабораторію Д», куди перейшли співробітники ФТІНТу, які погодилися на пропозицію А.А. Галкіна перевестись на роботу в ДонФТІ, а в подальшому, коли у Донецьку вже виникли відповідні умови, Бі дозволив їм перевезти із собою в Донецьк все створене ними у ФТІНТі устаткування. Серед тих, хто з ФТІНТа перевівся у Донецьк, було немало перспективних науковців, наприклад, такі як майбутні член-кори Л.Т. Цимбал і І.В. Матяш, або такі як В.К. Сульженко і В. Ман.

Можливість розіграшу, про який йдеться, виникла так. У ФТІНТ з Академії наук України прийшов документ, в якому містився дуже великий перелік матеріалів та устаткування, яке можна було замовити і через якийсь час отримати. Різні верстати: токарні, фрезерні, шліфувальні, свердлильні. Обладнання для складової майстерні (у той період скло ще широко використовувалося в експериментальних установках, згодом його замінили металом), заготовки для виготовлення скляних посудин Дьюару (ними ми користувались, поки не перейшли на металеві посудини), трубки зі скла різних марок, кожне з них мало свої особисті властивості: пірекс - тугоплавке скло, кварцове – з дуже малим коефіцієнтом теплового розширення, зСМ –плавиться при температурі нижчій, ніж інші стекла, що

було зручно для складувних робіт, скло, з якого робили перехід від скляної труби до труби з металевого сплаву ковару (такий перехід скло-метал не руйнувався при охолодженні). Різноманітні електровимірвальні прилади. Ручний інструмент. Форвакуумні та високовакуумні масляні насоси, скляні лампи для вимірювання вакууму (тоді скляні ще використовували). Металеві трубки різних діаметрів: мідні, алюмінієві, з нержавіючої сталі та зі спеціальних сплавів. Олов'яні та срібні припої. Багато хімікатів, тощо. Перелік було проаналізовано у всіх лабораторіях Інституту і на його підставі у кожній було складено свій список потрібного устаткування і матеріалів для попереднього замовлення. Треба зазначити, що все обладнання і матеріали, перелічені у тому списку, були давно відомі більшості завідувачів. Існував тільки єдиний пункт, сутність якого була невідома майже нікому. Під цим пунктом значились «раковини Біде», які неясно яким чином потрапили до переліку, надісланого Академією наук. Треба наголосити, що це було ще на початку 60-х років і ми не знали про існування таких раковин.. Звичайно, були такі люди, що знали, але їх було зовсім обмаль. Майже всі завідувачі лабораторій в список потрібного їм устаткування, на всяк випадок, вписали ті невідомі їм раковини. Ці списки були узагальнені для всього Інституту і узагальнений список надано на підпис Бі. На відміну від тих завідувачів лабораторій, Бі і А.А. Галкін були більш усвідомленими, і виявивши необізнаність співробітників, створили з цього приводу веселе (кажучи сучасною мовою) шоу. А саме. Завідувачів, які потрапили в халепу через ті пріснозвісні раковини, зібрали у прийомній перед дверима кабінету Бі. Поступово, одного за одним їх викликали в кабінет, де Бі і А.А. Галкін, читаючи їх список, спочатку розпитували, для яких експериментальних досліджень потрібен той чи інший замовлений прилад, а потім із серйозним тоном нібито мимохідь цікавились, чи, наприклад, зменшиться похибка експерименту, якщо використовуватиметься раковина Біде. І таке інше. У відповідях на подібні запитання дехто з завідувачів демонстрував свою багату творчу фантазію, що присутнім здавалося дуже кумедним. А коли цей дехто дізнавався, що його пошили в дурні, то дуже сильно ніяковів. Але не довго, бо був не в змозі утриматись від сміху, почувши відповіді наступних опитуваних. Нікого з кабінету не випускали, щоб зайва інформація з кабінету не вийшла. Серед тих опитуваних був і В.Г. Манжелій. Він нам розповідав, що коли його запитали, навіщо йому саме дві раковини Біде, він одразу помітив, що в очах присутніх виник веселий блиск і всі стали уважно дивитися на нього. Тому він зразу збагнув, що тут є якийсь підвох і відповів, що він не знає, що то за раковини, а включив їх у свій список тому, що їх виписували інші завідувачі. Бі з досадою на обличчі запропонував йому залишитися у кабінеті і викликав наступного завідувача.

За радянських часів відвідування ФТІНТу такою поважною особою як секретар обкому КПРС завжди було значною подією в житті Інституту. Від таких візитів залежало багато. В один із таких візитів Бі, стоячи в коридорі адміністративного корпусу, чекав на приїзд секретаря обкому Соколова. У цей час кілька співробітників лабораторії І.М. Крупського тягли волоком великий за габаритами та вагою прилад електроннограф ЕГ-100А, запакований у дерев'яний ящик. Тягли його по переходу між криогенним і лабораторним корпусами до ліфта лабораторного корпусу (лабораторія І.М. Крупського знаходилася на 4-му поверсі лабораторного корпусу). Через недогляд зачепилися за вентиль опалювальної батареї і відламали його. На підлогу стрімко полилась гаряча вода. Я, знаходячись у своїй лабораторній кімнаті на 2-му поверсі лабораторного корпусу (я тоді працював у відділі В.Г. Манжелія старшим науковим співробітником), почув гучний крик Бі, який швидко з'явився на місце аварії.

Далі, зі слів І.М. Крупського. Бі з'ясував, що старшим у групі співробітників, які тягли електроннограф, є С.І. Коваленко: «Ты не старший научный сотрудник, а бандит! Я тебя увольняю с сегодняшнего дня, пиши заявление. Где Крупский? Дома? В рабочее время! Вызовите его немедленно. У него нет телефона – пошлите за ним, я его вызываю к 4-м часам». Після візиту Соколова до Бі прийшов І.М. Крупський. «Где Вы были в рабочее время в 10 часов утра?» - «Дома – я был болен» - «Давайте справку от врача» - «Я был болен болезнью, при которой справку не дают» - «Какая это такая болезнь?» - «Острое расстройство желудка» - «С такой болезнью можно работать в Институте, у нас есть все условия» - «Я это знаю, но я боялся, что не дойду» - «Пишите объяснительную записку». Через деякий час, ідучі до Бі, І.М. Крупський заходить до мене і показує цю записку. Там написано, що він того дня був удома і працював над річним звітом про роботу лабораторії, і далі йде перелік наукових результатів, отриманих протягом року. Бі глянув на цю записку: «В следующий раз я расстанусь с тобой без сожаления».

Що стосується електроннографа, то його, звичайно, було доставлено в лабораторію, і після налагодження та встановлення гелієвого кріостата, з його використанням групою експериментаторів, керованою С.І. Коваленком, методом структурної трансмісійної електроннографії були виконані цікаві, на мій погляд, піонерські дослідження желеподібного стану затверділих сумішей інертних газів та інші дослідницькі роботи.

Були й інші випадки. На початку 70-х я повертався з бібліотеки. Назустріч мені, до свого кабінету, йшов ВВ (кабінети та прийомна заступників директора В.В. Єременка та В.Г. Манжелія знаходилися в

кімнатах, згодом поглинених бібліотекою). ВВ тримався за груди, обличчя було похмурым. «Виктор Валентинович, Вам плохо?» - «Да, плохо – с Веркиным поругался. Он на меня так кричал, так кричал! А я подумал: «Что это он себе позволяет! Да ещё такими словами!» И на него как попёр, как попёр. Только он громко, а я – про себя, про себя». І він посміхнувся своїм жартам.

Розмовляючи з Е.М. Кабановою, яка багато років пропрацювала в інститутській адміністрації, я дізнався, що з усього найближчого оточення Бі тільки у К.В. Маслова нібито не було з Бі ні сварок, ні періодів непорозуміння. У це «найближче оточення» К.В. Маслов потрапив ще у 1960-му, коли його було призначено заступником директора.

Про історію цього призначення К.В. Маслов розповів мені таке. У 1960-му році в одному з приміщень ХДУ, яке було фактично тимчасовим кабінетом Бі (разом з Бі у цьому кабінеті працювала також співробітниця ФТІНТ М.П. Загорська), відбулася нарада Бі з харківськими математиками, які дали згоду на перехід на роботу до ФТІНТу.

Бі запропонував їм когось із них обрати старшим, оскільки йому (директору) легше працювати з однією людиною, ніж з колективом. Учасники наради запропонували призначити старшим К.В. Маслова. Розповідаючи мені про це, К.В. Маслов припускає, що було 2 причини для такої пропозиції: перша - з можливих кандидатур він був наймолодшим (йому було тоді лише 28 років), і друга причина - його відсутність на цій нараді. Я ж думаю, що, можливо, хитрий Бі сам підштовхнув математиків до такої пропозиції, оскільки К.В. Маслов як працівник, можливо, вже тоді йому імпонував; а Бі чудово знався на людях.

Як би там не було, але наступного дня Бі запросив до себе К.В. Маслова: «Есть мнение, что Вас надо назначить заместителем директора ФТИНТа по научной работе, будете курировать математиков». Почувши таке, К.В. Маслов захвилювався, намагався відбиватися, але ні на які його відмовки Бі не піддавався, а гнув у свій бік: «Вы уважаете Наума Ильича Ахиезера?» «Да, уважаю» «А Алексея Васильевича Погорелова уважаете?» «Уважаю» «А Владимира Александровича Марченко?» «Уважаю» «Если уважаете, то знайте, что это их общее мнение» «Вы можете мне хотя бы сказать, в чём состоит работа заместителя директора по научной работе? Что я должен уметь делать?». «Вы будете работать в кабинете площадью 54 м². В этом кабинете Вы будете находиться вместе с заместителем директора Борисом Наумовичем Есельсоном, Вы с ним знакомы?» «Да» «Вот он Вам всё и расскажет».

Почувши від К.В. Маслова це запитання, Б.Н. Єсельсон хитро посміхнувся і відповів дуже коротко: «Пишите косо!». Далі К.В. Маслов не розпитував - він розумів, що його впрягають в непомірний тягар. Надалі йому щодня протягом багатьох років доводилося писати косо на багатьох різних документах і поштових листах: «Разрешаю», «Р.С. Михальченко для ознакомлення», «Проф. Ю.П. Благому. Подготовить ответ», «Ознакомить проф. В.Г. Манжеля», «Принять», «Утверждаю», «Сообщить проф. В.И. Старцеву» и т.д.

Можна припустити, що К.В. Маслов спочатку мав якусь надію, що його робота буде обмежуватися виключно адміністративною роботою з математиками та їх проблемами. Але на це годі було й сподіватися, бо Бі мав зовсім іншу думку.

То був самий важкий період існування Інституту. Організація інституту, будівництво інститутських корпусів, тимчасова оренда робочих приміщень (один поверх у будівлі консерваторії, один 3-х поверховий корпус на Харківському коксо-хімічному заводі на залізничній станції Новожаново, приміщення в Інституті радіофізики та електроніки та інш.), прийом на роботу співробітників, гуртожиток для молодих наукових співробітників, організація Спеціального Конструкторсько-технологічного бюро для роботи над технічними, у тому числі секретними, проектами в окремому 4-х поверховому будинку з окремою прохідною, будівництво житлового фонду, розподіл квартир поміж працівниками Інституту, придбання та налагодження обчислювальної машини та організація обчислювального центру (величезний розмір обчислювальної машини того часу вимагав встановлення її в окремому спеціально облаштованому корпусі), придбання та запуск скраплювачів азоту та водню, а потім і гелію) у спеціально побудованих для них двох одноповерхових будинках, налагодження роботи цехів експериментально-виробничих майстерень у окремому 4-х поверховому будинку, початок видання журналу «Фізика низьких температур», організація роботи їдальні, наукової бібліотеки, охорони тощо.

Вважаю, що призначення К.В. Маслова одним із своїх заступників виявилось дуже вдалим адміністративним рішенням Бі. На цій посаді Бі протримав його довше, ніж інших своїх заступників.

За моїм спостереженням, лише два співробітника ФТІНТу мали сміливість іронізувати над словами Бі в його присутності. Це К.В. Маслов та В.В. Єременко. Наведу три приклади.

У 1983 році Бі побажав, щоб я розповів йому про роботу 30-го відділу над науковою темою зі створення банку даних з фізики та техніки низьких

температур. К.В. Маслов, заступник директора, який був куратором цієї роботи, запропонував мені піти до Бі вдвох із ним. Цій пропозиції я зрадив, бо побоювався непередбачуваності Бі. Після моєї короткої доповіді про результати роботи Бі каже: «Я не могу понять, зачем всё это делать». К.В. Маслов, попередивши мою відповідь жестом руки, сказав: «Борис Иеремиевич, Вы не можете и не сможете этого понять, потому что Вы человек старый и отсталый (при цьому Бі хмикнув). Но Вы должны знать, что банк данных нужен. И его делать надо!». Після цих слів К.В. Маслов підвівся і скомандував мені: «Пойдёмте!», – і ми вийшли з кабінету директора.

У 1985-му році в конференц-залі на засіданні вченої ради Інституту, коли було оголошено, що ФТІНТ став науково-технічним комплексом у складі: Інститут + Спеціальне конструкторсько-технологічне бюро з криогенної техніки + Експериментально-виробничі майстерні + Дослідний завод у Валках, Бі обмовився, що тепер його називатимуть по-новому. ВВ із зали з награною цікавістю голосно запитав: «Как же будут теперь Вас называть?» - «Генеральный директор» - «А..., а я думал – Вы уже не Борис Иеремиевич».

Коли на вимогу Бі В.В. Єременко та В.Г. Манжелій вступили у КПРС, а потім за пропозицією Бі стали заступниками директора, їм, як представникам адміністрації, доводилося брати участь у засіданнях партійного комітету Інституту. Після одного із таких засідань В.Г. Манжелій розповів мені наступне. Розглядалося два питання, з кожного був свій доповідач. У першій доповіді промайнула інформація, що запасів газоподібного гелію в Інституті гранично мало, тому найближчим часом можуть зупинитися обидва скраплювачі гелію. Бі відразу розлютився: «Почему Вы раньше мне об этом не сказали!?!». Став ляяти доповідача, зокрема, сказав, що його треба сікти кропивою. З другого питання виступав Ю.П. Благой. Наприкінці засідання ведучий запитав, чи має хтось запитання. ВВ: «Я понял, что первого докладчика мы будем сечь крапивой. А что мы будем делать с Благим?»

Одного разу, розмовляючи зі мною про Бі та його учнів, В.Г. Манжелій сказав: «Он превосходил нас всех во всём, и в плохом, и в хорошем». За словами В.Г. Манжелія, Бі вмів миттєво «схопити» сутність проблеми, побачити раціональне зерно, швидко оцінити важливість дослідницьких результатів, отриманих його підлеглими, а також реальність висунутих ними пропозицій.

В його кабінеті іноді відбувалися наради, які можна було назвати «мозковим штурмом». Запрошених, як правило, було людей 20. В

основному фахівці в конкретній галузі. Наприклад, одного разу розглядалася проблема, яким чином можна надійно закріпити (підвісити) внутрішню частину немагнітного (пластикового) кріостату.

*Академік НАН України Борис Ієреміїович
Веркін за своїм робочим столом. 1985 р.
Фотографія публікується вперше*

Можна назвати і інші теми, які обговорювалися на подібних нарадах. Вплив на організм людини (точніше, на його імунну систему) термоудару в камері охолодженого газу гелію. Які методи досліджень слід використати, щоб зрозуміти природу екстрасенсорних здібностей екстрасенса Джуни з Грузії (вона знаходила злоякісні пухлини, проводячи долонями на малій відстані від місця, де могла бути хвороба, результати її діагностики збігалися з результатами МРТ діагностики). Яким чином подолати проблеми, що виникли під час створення в СКТБ надпровідних генераторів та двигунів. Проблеми використання плівкової суперізоляції для ємностей,

які призначені для тривалого утримування та транспортування кріогенних рідин (в основному, йшлося відносно скрапленого гелію). Типові проблеми МРТ томографії. Проблема вага-міцність пристроїв, які використовуються на штучних супутниках Землі, тощо.

Кожного разу підтримувалася одна і та ж послідовність дій. Спочатку Бі описував задачу із усіма подробицями, перелічував проблеми, видимі варіанти рішень, критику цих варіантів. Після цього він пропонував висловитись присутнім. Не можна було піддавати критиці чиїсь пропозиції. Навіть завжди нетерплячий Бі тільки слухав із заохочувальною посмішкою. Деяких найуспішніших винахідників Бі сам іноді просив висловитись (наприклад, О.М. Кислов, О.С. Рибалко, Б.М. Мурінець-Маркевич, С.І. Бондаренко, В.М. Науменко, А.І. Беляєва, В. Галкін та інші). Дехто з них отримав згодом високі відзнаки за свої винаходи, наприклад, С.І.Бондаренко у свій час був нагороджений медаллю "Винахідник СРСР", а у 1998 році він отримав звання «Найкращий винахідник НАН України». Видно було, що дехто з присутніх заздалегідь знав і готувався до обговорення даної проблеми, він вже мав деякі записи. Я помітив, що часто (тоді, коли я був присутнім на цих нарадах) до таких обговорень залучалися молоді незнайомі мені хлопці. Народа тривала доти, доки не приймалося конкретне рішення.

Іноді траплялось таке, що в результаті обговорення проблеми виникав зовсім несподіваний висновок. Так сталося під час «мозкового штурму» відносно запропонованого групою інженерів СКТБ болометра, який повинен був працювати за новим принципом вимірювання теплового потоку. Поштовхом до виникнення в СКТБ ідеї нового болометра стала публікація, в якій було ствердження про залежність товщини надплинної плівки рідкого гелію від теплового потоку, який падає на неї. Крім того, було відомо, що локальну товщину плівки можна виміряти за допомогою кольорової голограми відбитого на екран світла.

Грунтуючись на цій інформації, інженери СКТБ почали виношувати на перший погляд слушну ідею – зконструювати принципово новий дуже чутливий болометр. Керівництво СКТБ погодилося виділити на початкову частину цієї роботи певні фінансові і людські ресурси. Хтось їм порадив обміркувати до початку робіт свої наміри з науковцями відділу квантових рідин та кристалів (завідувач відділу Б.Н. Єсельсон), які вже мали багаторічний досвід дослідження надплинної плівки рідкого гелію. Таким чином, до обговорення залучили зацікавлених інженерів СКТБ та науковців цього відділу. Обговорення тривало декілька годин.

Нарешті, узяв слово О.С. Рибалко. Він звернув увагу присутніх на те, що гелій є прозорим до теплової радіації, тому радіація нагріватиме тільки підкладку гелієвої надплинної плівки. В цьому випадку запропонована конструкція зможе працювати як приймач теплового випромінювання тільки тоді, коли матеріал підкладки матиме коефіцієнт теплопровідності в напрямку, перпендикулярному до площини гелієвої надплинної плівки, не менш, ніж на порядок більший, ніж коефіцієнт теплопровідності в напрямку, паралельному цій площині. О.С. Рибалко довів це присутнім, як то кажуть «на пальцях». Подальші намагання знайти такий матеріал довели, що такого матеріалу не існує. Аргументація О.С. Рибалка поклала край дискусії і дала змогу уникнути зайвої роботи та витрати людських і матеріальних ресурсів.

В минулому впродовж багатьох років на стіні коридору адміністративного корпусу знаходився стенд з портретами найбільш вдалих винахідників як СКТБ так і фізико - математичного сектору ФТІНТу. Винахідництво, як правило, заохочувалось одноразовими невеликими грошовими виплатами. А іноді вони траплялись суттєвими. Найбільшу грошову винагороду в історії Інституту за винахід «болومتر на поверхневих електронах» отримав О.С. Рибалко. 5000 рублів (у той час ця сума відповідала 20-ти місячним зарплатам старшого наукового співробітника).

Зараз О.С. Рибалко за своїм віком наближається вже до 80 років, але й досі йому є притаманним винахідницький хист. Зараз він живе в Японії і працює у великому науковому центрі поблизу Токіо. У серпні цього (2025) року про його сьогоднішні успіхи у винахідницькій справі йшлося в одній з доповідей на Міжнародній низькотемпературній конференції LT30 в Іспанії. Результати, про які розповідалось в доповіді, посіли призове місце у науковому центрі, де працює О.С. Рибалко, і його було нагороджено почесною грамотою.

Можна вважати, що хронологічно останньою успішною справою Бі є книга «Л.В Шубников. Избранные труды. Воспоминания» ред. Б.І. Веркін, вид. «Наукова думка», Київ, що вийшла з друку у 1990-му в останні місяці життя Бі. Книга про видатного фізика Л.В. Шубнікова, який створив першу в СРСР криогенну лабораторію (1931 р., УФТІ, Харків) та керував нею аж до свого арешту 1937-го та наступного розстрілу. Над книгою, крім Бі, працювали Ю.О. Фрейман, Л.А. Пастур, С.О. Гредескул, Л.К. Снігирьова та я.

До моїх обов'язків, серед іншого, входила робота із співробітниками видавництва «Наукова думка». Директор видавництва Ю.О. Храмов

запропонував Бі додати до книги свій текст про наукову школу Л.В. Шубнікова, цей текст він передав Бі через мене. Ю.О. Храмов -- історик професор, голова Республіканського товариства істориків науки і техніки. Від Харкова у цьому товаристві було 3 особи: вчений секретар ХФТІ К.К. Прядкін, автор кількох книг з історії ХФТІ Ю.М. Ранюк та я. Бі текст Ю.О. Храмова зневажливо відкинув.

Одне з моїх відряджень до видавництва збіглося з поїздкою Бі до Києва. Він сказав мені, щоб перший день я був з ним. Він їхав до президента АН УРСР Б.Є. Патона. Навіщо йому я потрібен був, він не сказав. Тоді поїзд Харків – Київ приходив до Києва рано вранці, о сьомій годині, але ми після приїзду відразу ж поїхали до Президії. На мій подив, у приймальні вже кілька людей чекали на Б.Є. Патона. Ми сіли на два вільні стільці, що стояли біля дверей.

Секретарка, очікуючи на появу Б.Є. Патона, виглядала в коридор, трохи відчинивши двері. Нарешті вона оголосила: «Борис Євгенович іде!» Бі заметушився: «Подними, подними мене быстрее!». Я, взявши його під лікоть, допоміг підвестися. Коли увійшов Б.Є. Патон, ми стояли біля дверей. Він увійшов, кивком голови з усіма привітався, а нам з Бі, ми виявилися найближчими, потиснув руки і запросив до кабінету.

Тоді я бачив його вперше і востаннє. Я звернув увагу на те, що він йшов легкою ходою, чого не можна було сказати про Бі, хоча вони були одного віку, Б.Є. Патон був навіть на рік старіший за Бі. У кабінеті Бі відмовився сісти, пославшись на те, що його справа займе не більше хвилини. Він вручив Б.Є. Патону якісь документи, вони кілька хвилин порозмовляли, і на цьому візит було закінчено. Мені казали, що Б.Є. Патон, нібито, щодня 2 години приділяє своєму здоров'ю. Цю інформацію я сприймав як гіперболу – мені важко було повірити, що людина такої зайнятості могла б відволіктися від своїх прямих обов'язків на 2 години. Така думка сформувалася у мене зі спостережень за стилем роботи Бі. Але те, що Б.Є. Патон прожив на 30(!) років довше, ніж Бі – це вже незаперечний факт.

ВВ теж мало приділяв уваги своєму здоров'ю. У нього були інші інтереси та «таланти». Наприклад, якщо він помічав, що після захисту дисертації його учень починає спочивати на лаврах, а, отже, його інтерес до наукових досліджень падає, то ВВ дуже майстерно міг позбутися його, прилаштувавши кудись на потрібну йому роботу і посаду. Цим він одночасно звільняв робоче місце у своєму відділі для нового, перспективного, молодого працівника. Колишні його співробітники: доктора фіз.-мат. наук А.І. Беляєва та В.М. Науменко очолили відділи в

СКТБ ФТІНТ, доктор фіз.-мат. наук Е.В. Матюшкін став зав. кафедрою у ХІТі, канд. фіз.-мат. наук А. Масленников – зав. кафедрою у Фармацевтичному інституті, канд. фіз.-мат. наук Г.С. Нікольський – зав. лабораторією в УкрКомунНДІПроекті, доктор фіз.-мат. наук Ю.А. Попков – зав. кафедрою у ХДУ, канд. фіз.-мат. наук В.І. Мятлик – доцентом у ХІРЕ, доктор фіз.-мат. наук Ю.Г. Литвиненко – зав. відділом в Інституті монокристалів, тощо. Деякі тепер живуть та працюють за кордоном. Колишній співробітник відділу ВВ канд. фіз.-мат. наук В.М. Павлов, який працює нині в ОІЯД (м. Дубна, Московська обл.), після того, як помер ВВ, в листі до мене серед іншого написав: «он был, пожалуй, единственным моим Учителем, достойным подражания в его отношении ко всем, кому посчастливилось работать с ним. Беднеет наше содружество с уходом таких людей...»

Мені у 80-ті роки довелося попрацювати у лабораторії учня ВВ Г.С. Нікольського (лабораторія фізичних методів очищення води, інститут УкркомунНДІПроект Міністерства комунального господарства УРСР). Окрім Г.С. Нікольського, з еременківців там працювали канд. фіз.-мат. наук В.М. Фрідман, а також В.Б. Єрошенко та Б.П. Бородін. Я там зосередився на високоградієнтній магнітній сепарації як засобу очищення води, що тоді жваво обговорювався в зарубіжній технічній літературі. Зокрема, у США розглядалася можливість такого очищення одного з особливо забруднених притоків Міссісіпі. Ідея очищення ґрунтувалася на тому, що більшість речовин, що забруднюють річки, є парамагнетиками. Я кілька разів розмовляв з ВВ про такий напрям роботи, він виявляв інтерес до таких розмов.

Працюючи в тому інституті, я вперше зіткнувся з системою відкатів і хабарів чиновниками від науки. Якось у перші дні роботи ми з В.М. Фрідманом готувалися поїхати у відрядження до Москви до Держплану СРСР для просування питання державного фінансування запропонованих нами досліджень. Заступник директора з наукової роботи І.О. Абрамович нас інструктував: «Что вы будете говорить?» – В.М. Фрідман пристебнув до піджака значок лауреата державної премії УРСР і почав розповідати, які вигоди матиме народне господарство, якщо нам вдасться виконати намічену роботу. «Неправильно! Первое, что вы должны сказать – это что лично получит чиновник, который решает ваш вопрос».

Через деякий час, поїхавши разом із І.О. Абрамовичем у відрядження до Києва, я одержав урок «правильної роботи» з чиновниками. Ми зайшли до кабінету чиновниці, від якої залежало: дати чи не дати подальший хід нашим документам щодо фінансування нашого дослідницького проекту. На

той момент у кабінеті знаходилися й інші люди. Після привітання І.О. Абрамович каже їй: «Когда Вы последний раз были в командировке у нас в Харькове, Вы потеряли перстень. Трудно поверить, но мы сразу после Вашего отъезда его нашли», – і виймає з портфеля перстень у стандартній магазинній упаковці. Вона приміряє його, милується: «Какая прелесть!». Після цього І.О. Абрамович перейшов до мети нашого візиту.

Я там пропрацював 4 роки, і В.Г. Манжелій забрав мене у рідний ФТІНТ.

Як відомо, у 1984 році Бі переніс інсульт із тяжкими наслідками. Йому довелося заново вчитися правильно вимовляти слова, читати і писати (див. Спогади Г.В. Веркіної у книзі «Б.И. Веркин, каким мы его помним»). Того ж дня, коли сталося це лихо, заступник директора К.В. Маслов та завідувач відділу В.Г. Манжелій відрядили мене до Києва, щоб запросити та організувати терміновий візит до Бі професора Л.Є. Пелеха, відомого спеціаліста з реабілітації після інсульту. Л.Є. Пелех працював у 4-му Управлінні Міністерства охорони здоров'я СРСР. То був лікувально-санітарний підрозділ Міністерства охорони здоров'я СРСР, спеціалізований для обслуговування високих партійних і радянських чиновників.

Рано-вранці наступного дня я застав Л.Є. Пелеха у його службовому кабінеті. Він сказав, що відбути до Харкова може лише за розпорядженням начальниці 4-го Управління та дав номер її службового телефону. При цьому він висловив сумнів у тому, що його відрядять до Харкова. Виявилось, що Бі раніше звертався до Л.Є. Пелеха та Л.Є. Пелех добре його пам'ятає. Виникла переді мною задача, як організувати це розпорядження? На чіє прохання ця начальниця може відгукнутися? З цими питаннями я підійшов до секретарки Відділення фізики та астрономії Академії наук УРСР, Тамари Касьянівни Яценко. Вона сказала, що у такій ситуації, крім В.Г. Бар'яхтара, академіка-секретаря Відділення фізики та астрономії, ніхто не зможе допомогти. Але він у той момент перебував на цивільній панахиді, вона написала мені адресу і розповіла, як можна якомога швидше туди дістатися – пройти пішки навпростець.

Мені пощастило – пройшовши два квартали, я побачив В.Г. Бар'яхтара, який йшов мені назустріч. Він поспішав до їдальні, де на нього вже чекала делегація Чехословацької Академії наук. Там було замовлено обід, чекали лише В.Г. Бар'яхтара. Він пообіцяв мені затриматись там недовго і сказав, щоб я чекав на нього у Т.К. Яценко. Чекати його довелося лише хвилин 5. Т.К. Яценко зателефонувала до начальниці 4-го Управління, назвавши регалії В.Г. Бар'яхтара. Коли В.Г. Бар'яхтар виклав їй наше прохання, вона категорично заявила, що у Харкові теж є добрі фахівці-

невропатологи і немає, мовляв, сенсу їздити туди лікареві з Києва. В.Г. Бар'яхтар почав наполягати. Бесіда тривала, як мені здалося, дуже довго. Найбільш сильними аргументами В.Г. Бар'яхтара, на мою думку, було те, що Веркін – стара людина, а старі люди довіряють не всім лікарям; Л.Є. Пелех його вже лікував, і Веркін йому довіряє; а якщо пацієнт довіряє, то лікування, як відомо, приносить більшу користь і т.д. Нарешті, В.Г. Бар'яхтару вдалося її переконати (умовити).

У розпорядження Л.Є. Пелеха було дано літак санавіації, і він того ж дня був у Бі. Коли я з Києва зателефонував В.Г. Манжелію, то він порадив мені дістатися до аеропорту Жуляни, куди мав повернутися Л.Є. Пелех, і там чекати на нього.

Професор Л.Є. Пелех упізнав мене здалеку і, підійшовши, привітав словами: «Гаврилко! Ходіте, я Вас вчитиму розмовляти українською». Ми поїхали на таксі до нього додому. Л.Є. Пелех був у захваті від колишніх спілкувань із Бі. Дивувався його широкій ерудиції, зокрема з того, що Бі має свою особисту незалежну думку про вчення фізіолога І.П. Павлова, тому, що Бі знає напам'ять багато віршів, тощо. З шафи у своєму домашньому кабінеті Л.Є. Пелех дістав почату пляшку коньяку, висунув ящик столу, повністю наповнений коробками цукерок, почав їх перебирати у пошуках цукерок Луганської кондитерської фабрики. Сказав, що це найкращі. Він спитав у мене: «А що то за два хлопці були у Веркіна?» – «Я не знаю – я ж там не був. Один з них, мабуть, його син, Олександр» - «Ні, син Сашко – то ще хлопець, а то такі два хлопці!» – Він ніби комусь погрозово помахав над головою кулаком. «У одного щось з оком не те, а звати його так, що я не зрозумів як; а інший, здається, Вадим». Відразу стало ясно, що ці хлопці – Клавдій Веніамінович Маслов та Вадим Григорович Манжелій. Він розпитав мене, ким вони працюють в Інституті.

«Чи вміє Ваш Веркін розмовляти українською?» – «Так. Вміє» «А докази є?» - «Він на засіданні вченої ради зачитував постанову Президії Академії наук мовою оригіналу» – «Це не доказ» – «Він використовує українські прислів'я» – «Наприклад, які прислів'я?» – «Одного разу я приніс йому зроблений за його дорученням огляд науково-технічної літератури. Він подивився на анотацію: «Кто это делал?» Я назвав прізвище співробітниці. Веркін кинув на стіл переді мною цей огляд: «Гівно бджоли – гівно й мед». Л.Є. Пелех кивнув головою: «Так, оце дійсно справжнє українське прислів'я».

Через кілька років, коли настав час збирати спогади для книги «Б.И. Веркин, каким мы его помним», я зателефонував за службовим номером

професору Л.Є. Пелеху, щоб попросити його написати спогади про Бі. Мені відповіли, що він вже помер, помер від інсульту.

Після інтенсивного курсу лікування до Бі повернулася здатність розмовляти і читати і він приїздив на роботу з пов'язаною на косинці правою рукою. Але він не міг виконувати свої директорські обов'язки так, як раніше. Звичайно, він і сам це бачив та розумів. Можливо, він сподівався, як деякі люди, які опиняються в такому ж жалюгідному стані, що Природа (або Творець) зробить для нього виняток і прискорить його одужання. Але дива не сталося. Поступово його здоров'я покращувалося, але документи, як і раніше, замість нього підписувала, майстерно підробляючи його підпис, Ніна Іванівна, секретарка вченого секретаря Інституту. Підписувала лише у присутності Бі.

Якось він зважився, викликав до себе К.В. Маслова та В.А. Марченка і доручив їм негайно поїхати до Києва та розповісти Б.Є. Патону про свій намір піти з посади директора. Отримавши таке завдання, К.В. Маслов та В.А. Марченко, вийшовши з кабінету Бі, вирішили відкласти від'їзд «на завтра», беручи до уваги схильність Бі до мінливості своїх рішень. Потім відсунули «на післязавтра». Зрештою поїздку «зам'яли»...

Минуло 3 роки після інсульту, який стався у Бі. У 1987 р. Загальні збори Академії наук Української РСР ухвалили затвердити Бі директором ФТІНТа на черговий 5-річний термін. Незважаючи на це, на початку наступного року, у березні, він, за своєю ініціативою, подав заяву з проханням звільнити його з посади.

Мені не вдалося побачити будь-який документ, що дає можливість достовірно дізнатися, що стало справжньою причиною його рішення про звільнення, або хоча б чим він офіційно мотивував причину цього рішення. Інсульт, безперечно, може бути причиною та приводом для звільнення з посади. Але ж 3 роки після інсульту Бі зберігав цю посаду за собою.

Крім того, у 1987 році Загальні збори Академії наук Української РСР ухвалили затвердити Бі директором ФТІНТу на черговий 5-річний термін. Але це не зупинило його, він все-таки, пропрацювавши лише кілька місяців після рішення про продовження, заяву подав.

В архіві Інституту зберігається лише копія Постанови №82 Президії АН УРСР від 14.03.88 за підписом Б.Є. Патона: «Президія АН УРСР постановляє 1. Назначити академіка АН УРСР Веркіна Б.І. почесним директором Фізико-технічного інституту низьких температур АН УРСР, задовольнивши його прохання про звільнення з посади директора Фізико-технічного інституту низьких температур АН УРСР», а далі – подяки Б.І. Веркіну.

Оскільки мені не були відомі ні офіційне мотивування, ні справжня причина звільнення Бі з посади директора, я вважав це за серйозну прогалину своїх знань історії Інституту. Я припускав (і у цьому не помилюся), що потрібну мені інформацію тримає у пам'яті К.В. Маслов. Тому я звернувся до нього. Він тоді вже не працював у ФТІНТі, але він погодився відповісти на мої запитання і запросив мене в гості для розмови, щоб обговорити все це в нього вдома. Тоді він мешкав у будинку №7, кв. 35, вул. Ярослава Мудрого. Це кутовий будинок: кут вул. Мирносицької та Ярослава Мудрого (у минулому Басейна). Саме цей будинок у 2022 році на самому початку російсько-української війни був частково зруйнований через попадання російської ракети. Внаслідок цього руйнування зникла зібрана К.В. Масловим невелика картинна галерея, яка прикрашала стіни його помешкання. Серед цих картин були, як пам'ятаю, портрети Бі і портрет А.А. Галкіна (робота Ігоря М. Дмитренка).

У даній книзі інформацію К.В. Маслова, отриману під час нашої розмови у нього вдома, я сформував як два окремі сюжети. А саме: причина відходу Бі з директорського посту та передісторія сходження А.І. Звягіна на посаду директора ФТІНТу.

За чашкою чаю К.В. Маслов розповів мені справжні причини відходу Бі від влади. Основною причиною, звісно, були наслідки від інсульту. Але К.В. Маслов розповів мені про подію, яка стала «останньою краплею» для ухвалення рішення про звільнення Бі з директорського поста. Розповів за умови, що я цю інформацію не розголошуватиму ні усно, ні письмово.

Тепер минуло вже аж 40 років – після інсульту, що стався у Бі, і аж 37 років з дня звільнення Бі з директорської посади, а також аж 7 років – з моменту тієї заборони на розголошення, і тому в мене виникла надія, що, так би мовити «за давністю літ», К.В. Маслов дозволить мені зробити цю сподівану публікацію. І дійсно, я отримав від нього "добро".

Ось опис «останньої краплі». ФТІНТу запропонували стати головною організацією у виконанні робіт з одного з напрямків тематики, яка в США називалася «стратегічні оборонні ініціативи» СОІ. Метою цього проекту було використання космічного простору у військових цілях. У просторіччі цілі таких робіт називалися «зірковими війнами». Це був період історії, який називали «холодною війною між Сходом та Заходом». Період протистояння у гонці озброєнь між двома наддержавами: СРСР та США, зокрема, їх конкуренції у космічному просторі. Робота над подібним проектом вважалася дуже престижною для будь-якого інституту. У цьому проекті передбачалася участь 1500 інститутів та організацій. А ФТІНТу відводилася лідируюча роль. Він ставав головною організацією. Бі дав згоду. Терміни

виконання проекту були дуже стислими, оскільки було відомо, що США в цих роботах займають лідируючу позицію. Але Бі дав згоду - на виконання проекту давалися величезні матеріальні кошти. Авторитетні співробітники та керівництво ОКТБ ФТІНТ запевняли Бі, що терміни виконання передбачуваних робіт є зовсім не реальними.

Бі дізнався, що стати головними у розробці цього проекту вже пропонувалося директорам кількох московських науково-дослідних інститутів, і всі вони категорично відмовилися. А Бі дав згоду та відмовлятися було вже пізно. Ця необачна згода Бі ставила Інститут у скрутне становище. Бі вважав, що його добровільне звільнення з посади директора Інституту буде єдино прийнятним варіантом виходу з такої складної ситуації і збереже колишню високу репутацію ФТІНТу. Тому він подав заяву із проханням про звільнення. Це його прохання було задоволено.

Після виходу Постанови №82 Президії АН УРСР про призначення Бі почесним директором Фізико-технічного інституту низьких температур АН УРСР та про задоволення його прохання про звільнення було оголошено конкурс на заміщення вакансії, що несподівано виникла, - посада директора ФТІНТу.

То була перша ротація директора ФТІНТу. До цього засновник Інституту Бі 27 років був його незмінним директором. Отже, розпочалася процедура виборів. Єдиним претендентом у березні 1988 року був А.І. Звягін, учень ВВ.

Процедура на загальних зборах наукових співробітників ФТІНТу була урочистою. У переповненій конференц-залі за столом президії, як завжди в центрі, сидів Бі. Поруч з ним - віце-президент АН УРСР К.М. Ситник, який спеціально прибув з Києва. К.М. Ситник – біолог за освітою. Він закінчив геолого-природознавчий факультет Ворошиловградського (нині м. Луганськ) педінституту ім. Т. Шевченка в післявоєнний час.

Цей педінститут мені добре знайомий - я разом з батьками з 1944 до 1956 року жив в одній з його аудиторій (за місцем роботи мого батька); тоді таке місце проживання нікого не дивувало, оскільки багато житлових будинків у місті стояло в руїнах. Мій батько в тому інституті був одночасно деканом фізико-математичного та геолого-природознавчого факультетів (у той час при гострому дефіциті кадрів таке допускалося).

Свій виступ К.М. Ситник, в основному, присвятив Бі. Але оскільки йому, біологу, перед аудиторією фізиків було недоречно говорити про Веркіна як про фізика, він побудував свою промову, підкреслюючи людські якості Бі. Зокрема, він сказав, що Бі грає на роялі, знає напам'ять багато

віршів. Виступаючий слідом за ним ВВ скористався цим і, даючи характеристику А.І. Звягіну як вченому і майбутньому директору, в кінці сказав, що у нього є істотний недолік – він не грає на музичних інструментах. Наприкінці своєї промови він подарував А.І. Звягіну книгу Ф. Іскандера, сказавши, що Фазіль Іскандер – улюблений письменник Звягіна. Було багато виступаючих.

Зокрема, директор СКТБ Р.С. Михальченко. Він у своїй промові виголосив фразу, зміст якої зводився до того, що настав час для Бі поступитися директорським місцем більш молодому претенденту. Тоді я і, напевно, Р.С. Михальченко, уявити не могли, що з відходом Бі і розвалом СРСР СКТБ ФТІНТ перестане існувати.

Вибори директора проводилися на абсолютно відкритій демократичній основі (так я думав, сидячи серед інших співробітників у переповненій конференц-залі). Але насправді таке зібрання має лише рекомендаційний характер, а рішення приймається в Києві, у Відділенні фізики та астрономії Академії наук. У цій частині я виклав загальновідому інформацію про перевибори директора.

Тепер викладу те, що повідомив тоді мені К.В. Маслов про конкретну передісторію висування кандидатури А.І. Звягіна. Отже, було оголошено конкурс на заміщення посади директора ФТІНТу. Але претендентів, які бажали обійняти цю посаду, не виникало. Можливо, хтось в душі і був згоден чи навіть мріяв посісти директорство, але не наважувався про це заявити вголос і претендувати на крісло директора після такої сильної і яскравої особистості, якою був Б.І. Веркін.

Тоді Бі вчинив так. Взявши за помічника К.В. Маслова, він викликав до себе в кабінет по одному найбільш гідних кандидатів на посаду директора, і вони (Бі та К.В. Маслов) пропонували, просили та вмовляли їх погодитись зайняти цю посаду. Усі відмовлялися навідріз. Наприклад, В.Г. Манжелій сказав, що не погодиться навіть під загрозою розстрілу. А.І. Звягін відмовився – він мав серйозну причину – він нещодавно переніс інфаркт.

Я не запам'ятав всіх перелічених К.В. Масловим, але звернув увагу на те, що ні ВВ, ні І.М. Дмитренка не було названо(!). Відмовилися всі, що викликалися. Але досвідчені психологи Бі та К.В. Маслов відчували, що опір А.І. Звягіна може бути зламаним. І, дійсно, при другій спробі він дав згоду, висунувши як обов'язкову умову, щоб першим заступником у нього був К.В. Маслов. Але це не входило у плани К.В. Маслова, і він почав відмовлятися. Він добре знав, що це за робота – у 60-ті -- 70-ті роки він уже

був заступником. Бі спробував його переконати, але це не вдалося. Виникла тупикова ситуація.

Тоді Бі звернувся за допомогою до найавторитетніших співробітників. Вони приходили до К.В. Маслова і намагалися вмовити його. Вдалося це В.А. Марченку. Які слова підібрав В.А. Марченко, щоб зламати опір К.В. Маслова? Він зокрема сказав приблизно так, що закликає К.В. Маслова у важкий для Інституту час востаннє покласти себе на віттар Вітчизни. К.В. Маслов поступився і пропрацював заступником директора наступні 10 років.

Бі став почесним директором. В одній із розмов того періоду Бі сказав мені: «Врач советует мне больше времени проводить в саду. Говорит, что в саду буду чувствовать себя лучше. Нет! Я лучше всего чувствую себя здесь!» І він з розмахом вдарив долонею лівої (здорової) руки по протертому до дірок підлокітнику свого директорського крісла. Права рука внаслідок перенесеного інсульту була зафіксована косинкою.

В цей період життя ФТІНТу ми з С.В. Лубенцем одного разу брали участь у бесіді Бі з віце-президентом Академії наук Німецької Демократичної Республіки Ульріхом Гофманном (Ulrich Hofmann) і Ханіо Кауфманном (Hans-Joachim Kaufmann), який його супроводжував. Вони обидва вільно розмовляли російською. Ханіо багато років співпрацював із С.В. Лубенцем (дослідження механічних властивостей молібдену та інших металів при низьких температурах). У ході розмови Гофманн запитав у Бі, як йому вдається керувати таким великим колективом як ФТІНТ, не маючи можливості на свій розсуд збільшити зарплату більш здатному співробітнику, а недбалому зменшити, як же він керує? "А вот так!" – і Бі вдарив по столу кулачищем лівої руки «О! – резюмував Гофманн, – а если бы у Вас обе руки были здоровыми, Вы бы работали в два раза лучше».

А ще Бі якось сказав мені: «Вы все не умеете работать, потому что вас никто этому не учил. А я учился в немецкой школе с детьми немцев, работавших тогда в Харькове. Их учили работать родители, а я смотрел, как они работают, и учился у них». Як повідомила мені сестра Бі, Л.І. Катрунова, в німецькій школі він навчався до 8 класу, до того моменту, коли школа була закрита у зв'язку з політичними репресіями, що почалися проти німецьких фахівців. Вона також сказала, що після німецької школи у звичайній харківській школі «ему нечего было делать», тому він після 9 класу екстерном склав випускні іспити за 10 клас та у 15-річному віці вступив до фіз.-мат. факультету ХДУ.

Коли Бі не стало, А.І. Звягін попросив мене допомогти йому розібрати архіви Бі у його кабінеті. Це стосувалося переважно другої (маленької)

кімнати кабінету, я б назвав її «кімнатою відпочинку». У ній, зокрема, зберігалося багато саморобних книжок, наприклад, переплетені переклади іноземних книжок російською мовою. Одну з них, перекладену з англійської та надруковану на друкарській машинці під копірку, А.І. Звягін вручив мені. Це була «Наука и господство белой расы» К. Мендельсона (це той Курт Мендельсон, який написав «Фізику низьких температур»). Цю книгу я прочитав, як то кажуть, «залпом». Цікава книга, чудовий переклад. Я подумав, що такий переклад могла зробити лише А.П. Черепанова. Звернувшись до неї, я дізнався, що справді перекладала вона і що, доручаючи їй переклад, Бі повідомив, що цю книгу йому подарував автор, «известный физик, пустившийся в светскую литературу», і що Бі хоче з ним обговорити її зміст. Він регулярно «смикав» А.П. Черепанову, нагадуючи, що він збирається їхати до Англії, де зустрічатиметься з Мендельсоном, і буде неправильно, якщо він заздальгідь не прочитає книгу.

Повертаюся до 1991 року. А.І. Звягіну не вдалося довго попрацювати директором. Другий інфаркт обірвав життя нашого «другого директора», так ВВ назвав А.І. Звягіна у своїй статті у книзі до 50-річчя ФТІНТу.

Нашим третім директором став В.В. Єременко. А.І. Звягін помер у неділю, а у понеділок о 2 годині дня К.В. Маслов зателефонував до Президії НАНУ Б.Є. Патону (Б.Є. Патон у Президії тоді працював з 2-ї години, а в першій половині дня виконував свою роботу як директор Інституту електрозварювання ім. Є.О. Патона). Секретарка відповіла, що він на нараді, але К.В. Маслов наполіг, і вона з'єднала його з Б.Є. Патоном. Дізнавшись про смерть А.І. Звягіна, Б.Є. Патон висловив глибоке співчуття, а потім різко запитав: «Кто?» «Борис Евгеньевич, у нас есть только одна-единственная кандидатура, но она Вам не понравится. Это Ерёменко» «Да?.. Будем думать...».

Було відомо, що Б.Є. Патону не подобається епатажність та іронічність, властиві характеру ВВ. За кілька годин К.В. Маслову зателефонував В.Г. Бар'яхтар: «Ты разговаривал с Патоном?..». «...». «Ну ладно, будем Патона уговаривать ...». В.Г. Бар'яхтар добре знав весь керівний склад ФТІНТу.

Загальні збори наукових співробітників ФТІНТу із виборів директора вів М.І. Глушук. Кандидатуру ВВ презентував К.В. Маслов. У його до краю короткій промові ключовою фразою були жартівливі слова: «На безрыбье и рак – рыба». Я на все життя запам'ятав повний іронії вираз обличчя К.В. Маслова, коли він це вимовляв.

Згодом К.В. Маслов повідомив мені, що ВВ побоювався, що процедура на виборах може стати непередбачуваною. Крім того, він не

любив, щоб його обговорювали, та ще й прилюдно, але жартівлива фраза як би зробила зайвим будь-яке обговорення. У результаті колектив Інституту підтримав ВВ, показавши під час таємного голосування понад 90% «За». ВВ був радий такій для нього несподіваній підтримці співробітників.

Через кілька днів після того, як ВВ став директором, він, зустрівши мене в коридорі, сказав: «Я заметил, что старшие научные сотрудники плохо работают, как бы в полсилы. Наконец, я понял, почему: они работают одной рукой, потому что второй держатся за свой стул. А заведующие отделами ещё хуже работают: они обеими руками держатся за кресло. А Вы, Витя, – додав він з посмішкою, кинувши на мене погляд, — стали уже настоящим сложившимся учёным», – і він склав свої руки у вигляді сутулої людської фігури.

Заступники директора Фізико-технічного інституту низьких температур, академік НАН України І.М. Дмитренко і академік НАН України В.В. Єременко

Перше доручення ВВ нашому 30-му відділу – створити у колишньому приміщенні парткому музей ФТІНТу (як з'ясувалося через 20 років, це був перший варіант музею). Ми із Л.К. Снігирьовою підготували макет музею на кількох ватманських аркушах, ніби музей у мініатюрі. Ці аркуші для демонстрації директору було розкладено у кабінеті К.В. Маслова, заступника директора, який займався роботою нашого відділу. К.В. Маслов запросив В.В. Єременка. Він прийшов, уважно подивився на все

підготовлене і звернувся до мене з награною суворістю: «Зачем Вы меня позвали? Я должен это всё смотреть? Не буду смотреть. Вы раньше всё сделайте до конца, а я приду и скажу, как Веркин (Вы же помните, как делал Веркин): «Всё не так! Всё переделать! К утру!» -- А ты, Клавдий, – звернувся він до К.В. Маслова, перейшовши на жартівливий тон, – не допомагай йому, пусть сам делает». К.В. Маслов, повернувшись до мене, продовжуючи жартівливі нотки, завершив розмову: «Имейте в виду, что Витя в гневе ужасен». І вони засміялися. Коли ми створили музей, претензій ні в кого не виникло.

Наприкінці 1991-го (під час нашої з ВВ розмови) задзвонив телефон, і секретарка сказала ВВ, що телефонують з Президії Академії наук. ВВ взяв слухавку і заговорив українською. То був перший випадок, коли я почув у кабінеті інститутської влади українську мову. Закінчивши розмову, і, мабуть, побачивши здивування на моєму обличчі, він прокоментував: «Мені вже набридла російська мова».

Читаючи в автобіографії ВВ про вивчення ним у школі української мови (він думав, що «пазурі» – це бульбашки), я згадав, що я в школі теж не знав, що пазурі – це кігті (Т.Г. Шевченко, «Сон», «запустити пазурі в печінки»).

Коли у 1991-му вирішувалися питання, пов'язані з увічненням пам'яті БІ, Віктор Валентинович викликав мене та запропонував з'їздити до Києва, щоб передати художнику Б.І. Плаксію гроші. При цьому він дістав із внутрішньої кишені піджака 2000 рублів, вклав у конверт і віддав мені (для оцінки величини цієї суми нагадаю, що місячна зарплата старшого наукового співробітника тоді становила 250 рублів). ВВ також порадив під час візиту мати при собі пляшку коньяку.

Про Б.І. Плаксія ВВ мені розповів наступне. У другій половині 60-х Б.І. Плаксій був популярним художником-монументалістом. В 1971-му році Б.І. Плаксієм та керованою ним групою художників були виконані настінні панно, вітражі та чеканка у знаменитому київському кафе «Хрещатий Яр» (вул. Прорізна, 1/30); у цих мистецьких творах було відображено основні етапи історії Києва – від Київської Русі до сьогодення. Це кафе славалося не лише кавою та декором, а й дисидентським духом. Зокрема, Б.І. Плаксієм було написано портрети українських дисидентів. Крім того, в кафе поширювалася література самвидаву. Б.І. Плаксія викликали до КДБ, показали фотографії фрагментів розпису: Хто це? Б.І. Плаксій сказав, що це портрети випадково зустріннутих людей. Тоді запросили секретаря київської комсомольської організації В.О. Коротича (у майбутньому головний редактор найпопулярнішого радянського журналу «Огонёк»). Той назвав

прізвища усіх, кого було зображено на портретах. Потім викликали водночас Б.І. Плаксія та В.О. Коротича й повторили запитання. В результаті Б.І. Плаксій на понад 15 років став так званим «непродажним художником». Його було позбавлено можливості продавати свої картини, брати участь у виставках, у нього забрали майстерню та звільнили з роботи. У 2014 я запитав у ВВ, за що саме він заплатив тоді (у 1991-му) 2000 рублів. Він не зміг згадати. Тоді я зателефонував до Москви вдові Бі – Галині Василівні. Вона сказала, що саме Б.І. Плаксій робив посмертну маску Бі, барельєф на фасаді Інституту та портрет Бі. Цей портрет висить у коридорі редакції журналу «Фізика низьких температур». Галина Василівна також сказала, що Бі знав Б.І. Плаксія особисто.

Б.І. Плаксій мене прийняв привітно, показав картини, ними був заставлений коридор і одна з кімнат його квартири, і наполіг на тому, щоб написати мій портрет. Я попозував. Портрет, як він пояснив, буде готовий не відразу через технологію нанесення фарби, сушіння, лакування. За кілька місяців ВВ вручив мені цей портрет в Інституті.

Відомо, що ВВ добре знався на художніх творах, зібрав багату колекцію картин і мав друзів серед художників. До одного з експонатів його колекції картин я маю певне відношення. А саме, до акварельного пейзажу розміром А4, написаному професором Ленінградського університету О.М. Трапезніковою, вдовою Л.В. Шубнікова, засновника (1931-й) та керівника (до розстрілу в період політичних репресій 1937-го) першої в СРСР криогенної лабораторії (УФТІ, Харків)).

У 1997-му, після смерті О.М. Трапезнікової, її невістка розбирала її архів. І, як я припускаю, натрапивши на моє з О.М. Трапезніковою листування у зв'язку з роботою над книгою «Л.В. Шубников. Избранные труды. Воспоминания», вирішила надіслати мені спогади О.М. Трапезнікової про Бі, написані ще за його життя, і згадану вище акварель. Крім того, вона надіслала дві методички Лейденського університету для виконання лабораторних робіт в криогенній лабораторії з підписом Л.В. Шубнікова (у відповідності до німецькомовної транскрипції): «Schubnikof». Цими методичками він користувався, коли проводив лабораторні роботи зі студентами цього університету. Це був його додатковий заробіток під час його стажування у 1926-1930 роках в Лейденській криогенній лабораторії у відомого фізика В. де Хааса. Засновник цієї лабораторії Хейке Камерлинг-Оннес (Heike Kamerlingh Onnes) у 1911 році відкрив явище «надпровідність», надпровідність ртуті. А в 1930 було виявлено «ефект Шубнікова – де Хааса» (низькотемпературні осциляції електроопору при зміні магнітного поля).

Малюнок я віддав ВВ, а спогади було включено до книги «Б.И. Веркин, каким мы его помним». Методички будуть експонатами музею ФТІНТ.

Ще хочу зазначити, що при криогенній лабораторії Л.В. Шубнікова функціонувала на околиці Харкова (у Липовому Гаю) Дослідна станція глибокого охолодження (більш відома під аббревіатурою «ОСГО»), де у 30-ті роки працювали мати та вітчим Віктора Валентиновича, Н.М. Цін та Є.С. Боровик.

Тоді О.М. Трапезнікова працювала у Харкові в криогенній лабораторії молодшим науковим співробітником та була знайома з Н.М. Цін. Документальним доказом їхнього знайомства може бути фотографія колективу співробітників криогенної лабораторії в саду УФТІ. На фото О.М. Трапезнікова сидить на траві поруч із Н.М. Цін. Ця фотографія серед багатьох інших була наприкінці 80-х привезена нами з В.Л. Бисовим із Старого Петергофа від О.М. Трапезнікової і нині знаходиться у ФТІНТі на стенді до 100-річчя Л.В. Шубнікова.

Під час однієї із розмов зі мною О.М. Трапезнікова повідомила, що зберегла при заміжжі своє дівоче прізвище у зв'язку з тим, що Трапезнікови – російські стовпові дворяни, а вона є єдиною, хто зберіг це прізвище. Вона домовилася з чоловіком, що якщо у них народиться син, то він носитиме її прізвище. Син народився через декілька днів після арешту Л.В. Шубнікова, тоді вона передумала і, відвідавши чоловіка у політичній в'язниці на вул. Чернишевського, взяла в нього письмову згоду записати новонародженого на його прізвище. О.М. Трапезнікова померла на 96 році життя на дачі у своєї подруги А.В. Тиморевої в Білорусі, куди вона влітку їздила у похилому віці зі Старого Петергофа писати свої акварельні етюди. (С.Е. Фриш и А.В. Тиморева «Курс физики», відомий підручник для ВУЗів).

У 1994 році директор В.В. Єременко викликав мене як завідувача відділу №30, обійняв лівою рукою за плечі і на вухо тихим голосом сказав: «Витя, ты мне не нужен. Я договорился с Вадимом Григорьевичем, ты снова будешь работать у него». «А как же сотрудники моего отдела?» - «Я помогу им устроиться». Він справді допоміг усім.

У розмовах зі мною В.Г. Манжелій іноді цитував ВВ. Якось у 2013 В.Г. Манжелій, повторюючи ВВ, сказав: «Пишут, что большинство нобелевских лауреатов – евреи. Следовательно, евреи – самые умные. Значит, мы с тобой, Вадим, полуумные». Потрібно відзначити, що за межами Інституту ВВ завжди був не проти поговорити, зазвичай з гумористичними інтонаціями, про так зване «національне питання в СРСР».

Серед різноманітної звітної інформації, яку за радянських часів Інститут щорічно подавав до Статуправління міста Харкова та до відділу наукових кадрів АН УРСР, був звіт про кадри у стандартній формі, що містила, зокрема, параграф 4 «Распределение научных работников по национальностям». У 1969 році в цьому звіті були наведені такі відомості про національний склад науковців ФТІНТу: українці – 212 (з них докторів наук – 1, кандидатів – 34), росіяни – 195 (докторів наук – 5, кандидатів наук – 41), євреї – 45 (докторів – 3, кандидатів – 13), білоруси – 4 (кандидатів – 1), башкири – 1 (кандидатів – 1), грузини – 1 (кандидатів – 1), латиші – 1 (кандидатів – 1), литовці – 1, вірмени – 1, чуваші – 1.

В СРСР свою національність треба було вказувати у багатьох документах. Наприклад, в анкеті для вступу на роботу у ФТІНТ обов'язково треба було вказати національність не лише вступника, а й його батьків. К.В. Маслов мені розповів про один випадок, пов'язаний із цією практикою. На роботу до теорвідділу ФТІНТу був прийнятий Лехцієр Вадим Соломонович. У його анкеті була, відповідно до цивільного паспорта, зазначена його національність – українець, національність батька – євреї та національність матері – росіянка. З цього К.В. Маслов зробив жартівливий висновок, висловлений керівникам теорвідділів В.І. Пересаді та В.Г. Песчанському: «Теперь я понял, откуда произошли украинцы».

У 2014-му році, коли я збирав спогади про В.Г. Манжелія для книги «Академик В.Г. Манжелий в воспоминаниях», то попросив ВВ також написати спогади. Він запитав мене, чи я написав свої спогади і, почувши «так», попросив дати почитати. Я зробив роздруківку і пішов до нього. Тоді його робочим місцем був кабінет в редакції журналу «Фізика низьких температур» (Він тоді працював головним редактором журналу).

Коли я увійшов, у першій, маленькій кімнаті його син, Андрій Вікторович, працював за комп'ютером. Я підійшов до дверей наступної, великої кімнати. ВВ лежав на дивані на спині, руки складені на грудях, очі заплющені. «Виктор Валентинович, можно к Вам?» У відповідь ВВ пошепки відповів: «Витя, я умираю». Я скося глянув на реакцію Андрія Вікторовича. Той спокійно та зосереджено працював. «Виктор Валентинович, я принёс Вам распечатку своих воспоминаний». Він розплющив очі, швидко підвівся, взяв у мене аркуші, сів за стіл і, одягнувши окуляри, при мені почав уважно читати. Читав усе поспіль, повільно, із застиглою посмішкою, зрідка коментуючи. Зрештою дійшов до того місця, де я описую, як він 20 років тому знімав мене з посади завідувача 30-го відділу. Запитує: «Вы же тогда на меня не обиделись? У Вадима Григорьевича Вам было лучше, чем в том отделе?» Я погодився.

Прочитавши до кінця, запитав, чи немає труднощів при збиранні спогадів. «Есть. Хотелось бы, чтобы В.М. Локтев и В.Г. Барьяхтар приняли участие, я с ними знаком, но не знаю, как им сказать, чтобы они наверняка не отказали». ВВ одразу дістав мобільник, зателефонував і отримав їхню згоду.

При тій розмові він подарував мені DVD-диск зі своєю автобіографією, записавши мене у відповідний список. Цю цікаво написану автобіографію Андрій Вікторович Єременко помістив у книгу «Академик В.В. Ерёмко в воспоминаниях». ВВ встиг написати свої спогади про В.Г. Манжелія до першого інсульту. Коли після інсульту я вперше побачив його, він нетвердою ходою йшов коридором Інституту у супроводі В.А. Сіренко, я заговорив із ним і серед іншого згадав, що спогадів В.М. Локтева та В.Г. Бар'яхтара поки що немає. «Позвоните им от моего имени». Спогади було отримано вчасно.

Б.І. Веркін, В.В. Єременко та В.Г. Манжелій. Багато років вони були нашим сьогоденням. Тепер вони – частина нашого минулого.

Науково-популярне видання

**Деякі епізоди з життя
директорів БІ та ВВ
(свідощтво очевидця)**

Українською мовою

Редактори:

Л.К. Снігирьова, С.В. Лубенець, Л.В. Северіна

Художнє оформлення:

Р. М. Баснукаєва

Комп'ютерний набір:

Р.М. Баснукаєва